

De `Phänomenologie des Geistes' als inleiding tot het ware kennen

Authors	Cobben,P.G.
Publication Date	1999
Link	https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/1709863c-78d5-402f-b90e-6df211e8114f
Citation	Cobben, P G 1999, De `Phänomenologie des Geistes' als inleiding tot het ware kennen. in W Desmond, L Heyde & E O Onnasch (eds), Reflectie en fundering : Over filosofie als wetenschap. Studies van het Centrum voor Duits Idealisme, no. 1, Nijmegen University Press, Nijmegen, pp. 35-47.
Download Date	2026-04-11 20:48:30
Rights	<p>General rights</p> <p>Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research. - You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain - You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal" <p>Take down policy</p> <p>If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.</p>

De *Phänomenologie des Geistes* als inleiding tot het ware kennen

Paul Cobben (Tilburg)

1. Inleiding

Ware of filosofische kennis is voor Hegel *absolute* kennis. Absolute kennis is onvoorwaardelijk, dat wil zeggen dat ze niet gebonden is aan het voorbehoud van een bepaald gezichtspunt. Dat betekent tevens dat elke begronding van de absolute kennis bij voorbaat al tot mislukken gedoemd is. Wie ware kennis wil begronden, beroept zich op een argumentatie die zelf niet reeds geïmpliceerd is in de ware kennis die begrond moet worden. Maar dat zou tevens betekenen dat ware kennis niet vanuit zichzelf waar is. Bijgevolg zou ze niet absoluut zijn en dus ook niet waar. Hegel is daarom volkomen consequent, wanneer hij de *Phänomenologie des Geistes*, die geschreven is als een inleiding tot het filosofische kennen, uiteindelijk niet begrijpt als een integrerend deel van het filosofische systeem waarin de systematische ontwikkeling van het ware kennen gestalte krijgt.¹ De kennis die in het systeem tot uitdrukking wordt gebracht is steeds al absoluut. Wie meent dat deze absolute status binnen het systeem zelf nog verantwoord moet of kan worden heeft weinig van Hegels project begrepen.²

Dit alles neemt niet weg dat Hegel in de inleiding van zijn filosofische systeem blijft verwijzen naar de *Phänomenologie des Geistes* als een introductie tot het absolute, filosofische kennen.³ In deze bijdrage wil ik ingaan op de vraag wat dit kan betekenen: een introductie tot het absolute kennen die geen begronding kan zijn.⁴ Het antwoord op deze vraag moet tevens duidelijk maken hoe ware kennis die niet begrond kan worden, ontkomt aan de verdenking dat haar waarheid niets meer is dan een *bewering*.⁵

¹ Zie voor deze problematiek bijvoorbeeld Martin Heidegger, *Hegels Phänomenologie des Geistes*, in: *Gesamtausgabe*, Bd. 32, Frankfurt/M. 1988.

² Dit werd hier te lande onlangs nog betoogd door Karin de Boer, *Denken in het licht van de tijd. Heideggers tweestrijd met Hegel*, Assen 1997, p. 219 e.v.

³ Zie G.W.F. Hegel, *Wissenschaft der Logik I*, Theorie Werkausgabe, hrsg. von E. Moldenhauer und K.M. Michel, Frankfurt/M. 1986, deel 5, p. 43: "Der Begriff der reinen Wissenschaft und seine Deduktion wird in gegenwärtiger Abhandlung also insofern vorausgesetzt, als die Phänomenologie des Geistes nichts Anderes als die Deduktion desselben ist".

⁴ Dr. Willem Perreyen dank ik voor zijn opmerkingen die vooral betrekking hadden op de kantiaanse gedachtengang.

⁵ "Ein trockenenes Versichern gilt aber gerade soviel als ein anderes", G.W.F. Hegel, *Die Phänomenologie des Geistes*, Hamburg 1952 (in het vervolg geciteerd als PhdG), p. 66.

2. De Phänomenologie des Geistes als introductie tot het filosofische systeem

Ware kennis die als *absolute kennis* bepaald is, is gebonden aan bepaalde structuurkenmerken, die apriorisch bepaald kunnen worden. *Wat* als waar gekend wordt, is onvoorwaardelijk en kan daarom niet in onderscheid met iets anders bepaald worden. De inhoud van het ware kennen moet daarom als een op-zich-zijn⁶, als *substantie* begrepen worden. Tegelijkertijd moet gelden dat de vorm waarin de substantie gekend wordt niet onderscheiden is van de vorm waarin de substantie 'is' (existeert). Want als niet vastgehouden wordt aan deze structuurbepalingen dan wordt de absolute kennis bepaald als iets dat de wet van non-contradictie schendt: absolute kennis die niet op zich is, is voor iets anders, en daarom niet absoluut. Een ware inhoud die onderscheiden is van de vorm waarin hij gekend wordt, wordt in onderscheid met zijn gekend-zijn bepaald en is daarom niet absoluut.⁷

Een formele structuur-analyse van het absolute kennen blijkt zo te leiden tot de bepaling van het absolute kennen als opgeheven onderscheid, als een kennen dat zijn onderscheid met een op-zich-zijn heeft opgeheven. Het is precies deze bepaling van het absolute kennen waarmee Hegel zijn filosofisch systeem laat beginnen: "Das reine Sein ist das reine Nichts"⁸. Het "reine Sein" is het zuivere op-zich-zijn dat slechts gekend kan worden in de vorm van een opgeheven onderscheid, dat wil zeggen als het "reine Nichts".

Wanneer bedacht wordt dat de ontwikkeling van Hegels filosofisch systeem een immanent noodzakelijke ontwikkeling pretendeert te zijn⁹, kan de conclusie worden getrokken dat dit systeem geen begroning behoeft. Het systeem is niets anders dan de explicitering van de positie waarin het ware kennen als een *absoluut* kennen wordt begrepen. Elke poging om dit systeem te begronden zou de zelfevidentie ervan te niet doen en daarmee in strijd zijn met het ware kennen als *absoluut* kennen. Wie het systeem wil begronden gaat er bij voorbaat al vanuit dat het systeem op grond van zijn eigen waarheids criterium onwaar is.

Dit alles neemt niet weg dat de opvatting dat het absolute als *begrip* begrepen moet worden in een bepaalde context en voor bepaalde personen

⁶ Zie PhdG, 72: "dadurch ... erreichen wir es, die Sache, wie sie an und für sich selbst ist, zu betrachten".

⁷ Hegel keert zich tegen een bepaling van het absolute "das von dem Kennen getrennt ist" (zie PhdG, 65).

⁸ "Das reine Sein und das reine Nichts ist also dasselbe", schrijft G.W.F. Hegel in zijn *Wissenschaft der Logik I*, t.a.p., p. 83.

⁹ Ibidem, p.19: "Das Reich des Gedankens philosophisch, d. i. in seiner eigenen immanenten Tätigkeit oder, was dasselbe ist, in seiner notwendigen Entwicklung darzustellen, mußte deswegen ein neues Unternehmen sein und dabei von vorne angefangen werden".

contra-intuïtief kan zijn. Feitelijk bestaan er andere opvattingen over de aard van het absolute en over de aard van het filosofische begrip. Een voor de hand liggend voorbeeld is Hegels grote voorganger en leermeester: Immanuel Kant. "Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind"¹⁰ stelt Kant immers. Daarmee geeft hij uitdrukking aan de in het moderne denken wijd verbreide opvatting dat ware kennis bemiddeld wordt door zintuiglijke waarneming. Temidden van deze en andere filosofische posities is de opvatting dat het ware kennen als een absoluut kennen begrepen moet worden, vooralsnog slechts een bewering.

Om de status van slechts bewering te zijn kwijt te raken, moet het filosofische kennen zijn positie niet zozeer begronden, alswel introduceren. Het moet, uitgaande van de alternatieve filosofische posities, laten zien dat deze posities het filosofische standpunt steeds al veronderstellen. In die zin is de *Phänomenologie des Geistes* een introductie tot het filosofische systeem.

3. "Sinnliche Gewißheit" en "empirische Anschauung"

De verhoudingsvorm waarmee de ontwikkeling van de *Phänomenologie* begint, de "sinnliche Gewißheit", kan niet alleen in verband gebracht worden met de empirische *Anschauung* van Kant¹¹, maar ook met de meest zuivere vorm van het empirisme.¹² De *sinnliche Gewißheit* meent immers dat de zintuiglijk gegeven werkelijkheid haar onmiddellijk absolute kennis verschaft. Getoetst wordt of deze subjectieve overtuiging staande gehouden kan worden. Op het niveau van de *sinnliche Gewißheit* wordt met andere woorden nagegaan of de meest zuivere vorm van het empirisme zinvol als opgeheven onderscheid (of: als *begrip*) gedacht kan worden. Als dit zo blijkt te zijn, is aangetoond dat een van de belangrijke alternatieve posities uit Hegels tijd, inderdaad veronderstelt dat het ware kennen als een absoluut kennen begrepen moet worden.

Het ziet er naar uit dat Hegel er geen moeite mee heeft deze vraag positief te beantwoorden. Reeds in *Glauben und Wissen* spreekt hij immers al over de empirische *Anschauung* als een onderscheid dat geen onderscheid

¹⁰ I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Hamburg 1956, A51/B75.

¹¹ "Wenn man sich die Hauptgliederung der Phänomenologie des Bewußtseins vor Augen stellt, so ist es mit Händen zu greifen, daß Hegel sich die Aufgabe gestellt hat, zu zeigen: wie hängen eigentlich die verschiedenen Erkenntnisweisen, deren Zusammenwirken Kants Kritik untersucht, innerlich zusammen, nämlich Anschauung, Verstand und Apperzeptionseinheit oder Selbstbewußtsein." (H-G. Gadamer, "Die verkehrte Welt", in: *Materialien zu Hegels "Phänomenologie des Geistes"*, hrsg. von H. Fulda und D. Henrich, Frankfurt/M. 1973, p. 106.)

¹² Zie Paul Cobben, *Postdialectische Zedelijkheid*, Kampen 1996, p. 40, noot 3.

is.¹³ Daartoe moet hij de empirische *Anschauung* echter wel op een bepaalde manier interpreteren. Dit wordt nader uitgewerkt in de *Phänomenologie des Geistes*.

De *empirische Anschauung* bij Kant is een kennisvermogen dat aangedaan kan worden door zintuiglijk materiaal: (*empirische*) *Mannigfaltigkeit*.¹⁴ Het kenvermogen structureert de *empirische Mannigfaltigkeit* in het naast elkaar (ruimte) van de uiterlijke zin en het na elkaar (tijd) van de innerlijke zin. Ruimte en tijd zijn zo de zuivere vormen van de *Anschauung*.¹⁵ Om deze verhouding te kunnen begrijpen als opgeheven onderscheid, kan niet langer onderscheiden worden tussen het kenvermogen en de vorm waarin het kenvermogen de absolute inhoud kent. De vorm van het kennen moet als vorm van de absolute inhoud zelf begrepen kunnen worden. De *sinnliche Gewißheit* is bij Hegel dan ook geen kenvermogen, maar veeleer de subjectieve overtuiging de vorm te zijn waarin de absolute inhoud gekend wordt. De vorm van dit kennen wordt hier weer als tijd en ruimte begrepen. Maar het is nu eigenlijk niet relevant om te onderscheiden tussen tijd en ruimte. Beide vormen drukken hier primair uit dat het absolute hier in de vorm van een onderscheid (na- en naast-elkaar) gekend wordt. Tijd en ruimte komen hier tot gelding als de vorm van het onderscheiden zijn van de absolute inhoud. Daarom heeft het voor Hegel ook geen betekenis om hier te onderscheiden tussen tijd als de vorm van de *innere Sinn* en ruimte als de vorm van de *äußere Sinn*. Van belang is slechts dat hier wordt uitgedrukt dat het gekend zijn van het absolute in de vorm der onmiddellijkheid (het absolute dat onmiddellijk zintuiglijk waar te nemen valt) de vorm van *empirische Mannigfaltigkeit* heeft. Als vorm van de absolute inhoud is deze *reine Mannigfaltigkeit* hier opgeheven onderscheid.¹⁶

¹³ De jonge Hegel duidt de 'empirische Anschauung' als volgt: "denn in der Anschauung ist nicht der relative Gegensatz und also auch nicht die relative Identität zwischen Einheit und Differenz, als in welcher relativen Identität und Gegensatz das Sehen oder das Bewußtsein besteht, vorhanden, sondern die Identität ist wie im Magnet völlig mit der Differenz identisch." (G.W.F. Hegel, *Glauben und Wissen*, Hamburg 1962, p. 16.)

¹⁴ "Der unbestimmte Gegenstand einer empirischen Anschauung heißt *Erscheinung*. In der Erscheinung nenne ich das, was der Empfindung korrespondiert, die *Materie* derselben, dasjenige aber, welches macht, daß das Mannigfaltige der Erscheinung in gewissen Verhältnissen geordnet werden kann, nenne ich die *Form* der Erscheinung" (I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, t.a.p., A20/B34).

¹⁵ Ibidem, A22/B36: "Bei dieser Untersuchung wird sich finden, daß es zwei reine Formen sinnlicher Anschauung, als Prinzipien der Erkenntnis a priori gebe, nämlich Raum und Zeit, mit deren Erwägung wir uns jetzt beschäftigen werden".

¹⁶ "Wenn wir aber gesagt haben, daß das Empfundene vom *anschauenden Geiste* die Form des Räumlichen und Zeitlichen erhalte, so darf dieser Satz nicht so verstanden werden, als ob Raum und Zeit nur *subjektive Formen* seien. Zu solchen hat Kant den Raum und die Zeit machen wollen. Die Dinge sind jedoch in Wahrheit *selber* räumlich und zeitlich."

De vraag die nu gesteld moet worden luidt: kan de empirische *Anschauung* die op deze wijze als opgegeven onderscheid begrepen is, nu daadwerkelijk geïdentificeerd worden met het gekende absolute? Het antwoord is negatief. De inhoud van het aldus bepaalde absolute kennen blijft onbepaald. Alles wat in tijd en ruimte 'is' komt immers als mogelijke inhoud in aanmerking.

4. Waarneming, verstand en de overgang naar het zelfbewustzijn

Hegel trekt nu niet de conclusie dat het zintuiglijk kennen *niet* als opgeheven onderscheid gedacht kan worden en bijgevolg niet teruggevoerd kan worden op het absolute kennen. Hij concludeert slechts dat deze onmiddellijke vorm van het zintuiglijke kennen geen absoluut kennen is, en gaat na of er misschien nadere condities zijn te formuleren waaronder het zintuiglijk kennen alsnog als een absoluut kennen begrepen kan worden. In de *waarneming* beschouwt hij een bemiddelde vorm van het zintuiglijk kennen.

De waarneming is een kennen dat inhoudelijk bepaald is, omdat het vele zintuiglijk gegeven kwaliteiten tot inhoud heeft. Als opgeheven onderscheid heeft het kennen hier de vorm van de bemiddeling. De zintuiglijk gegeven kwaliteiten hebben de vorm van de veelheid (*reale Mannigfaltigkeit* om zo te zeggen) en worden pas in de vorm van het gekend-zijn opgeheven in een eenheid. Deze eenheid kent de waarneming als een ding van vele kwaliteiten. Ook deze vorm van het zintuiglijk kennen blijkt echter niet stand te houden als een adequate vorm van het absolute kennen. Het blijft immers een subjectieve aangelegenheid *welke* zintuiglijke kwaliteiten in het kennen van de waarneming tot eenheid worden gebracht. De *eenheid* van het ding wordt immers niet waargenomen: de eenheid van het ding is hier de eenheid van het kennen die wordt onderscheiden van de veelheid van waargenomen kwaliteiten.

Op het niveau van het *verstand* wordt een derde vorm van het zintuiglijk kennen beschouwd. De synthese van de veelheid tot een eenheid verliest hier haar subjectieve karakter. De veelheid wordt hier als een veelheid van de eenheid, als *zelfonderscheid* gedacht. Het verstand is het zuivere zelfonderscheid, oftewel het *zuivere begrip*, of de *zuivere vorm van het opgeheven onderscheid*, dat onderscheiden is van de zintuiglijk gegeven natuur. Het is een formeel absoluut kennen dat zich tracht te verwerkelijken door zijn absolute vorm als vorm van de zintuiglijk gegeven natuur te verwerkelijken. Het doet dit door de natuur a priori al te begrijpen als een zich

(G.W.F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1830), Theorie Werkausgabe, t.a.p., deel 10, p. 253 (= Zusatz bij § 448)).

uitende kracht: dat wil zeggen als *werkelijk* zelfonderscheid. Hegel gaat na hoe de als kracht begrepen natuur als absolute kennis en dus als werkelijke eenheid begrepen zou kunnen worden. Dat leidt tot de bepaling van de natuur als *ein ruhiges Reich von Gesetzen*.¹⁷ Hegel spreekt hierbij over de *eerste waarheid van het verstand*¹⁸; de veelheid van natuurwetten wordt opgeheven in een eenheid door ze te begrijpen als de wetten van het ene natuurrijk.

Om het rijk van de natuurwetten te kunnen bepalen als een kennisinhoud die bemiddeld is door het zintuiglijke kennen, moet de *inhoud* van de natuurwetten bepaald worden. De inhoudelijk bepaalde natuurwetten kunnen echter slechts als eenheid gedacht worden, wanneer er een wet der wetten bestaat, een natuurwet die alle andere wetten in zich omvat. Volgens Hegel kan een dergelijke wet alleen formeel bepaald worden (alles staat met alles in een natuurwetmatige samenhang).¹⁹ De enige manier die overblijft om tot een inhoudelijke bepaling van het rijk der natuurwetten te komen, verloopt daarom langs de weg van een nadere beschouwing van wat überhaupt met een natuurwet bedoeld wordt.

In een natuurwet wordt een kracht (F) uitgedrukt als een mathematische relatie tussen twee variabelen. (b.v. $F=m \cdot a$) Daarom kan geconcludeerd worden dat de als een blijvende wet uitgedrukte eenheid, het resultaat is van een onderliggend proces dat bestaat uit de kracht die zich uitdrukt in een veelheid van variabelen en de veelheid van variabelen die opgeheven worden in de eenheid van de kracht. Hegel drukt dit uit als de *tweede waarheid van het verstand*: de eenheid van de wet omvat een innerlijk proces dat bestaat uit het ongelijk worden van het gelijke en het gelijk worden van het ongelijke.²⁰

In de tweede waarheid van het verstand wordt expliciet wat het verstand doet wanneer het de natuur als kracht opvat: het neemt de natuur *a priori* als opgeheven onderscheid. De absolute kennis die dit oplevert kan daarom uit niets anders bestaan dan wat er bij voorbaat al ingestopt is. De natuur wordt begrepen als het proces waarin het opgeheven onderscheid zich manifesteert. Hegel duidt dit aan als de tautologie van het verklaren-de verstand, als het *Ich=Ich*.²¹ De natuur wordt verklaard door haar uiteen te leggen in een vorm in welke ze *a priori* al gekend wordt: de vorm van het begrip, het opgeheven onderscheid.

¹⁷ Zie PhdG, 115.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, p. 116: "Aber [er] hat in der Tat nur den Begriff des Gesetzes gefunden; jedoch so, daß er zugleich dies damit aussagt: alle Wirklichkeit ist an ihr *selbst* gesetzmäßig".

²⁰ Ibidem, p. 120 e.v.: "Denn dies Neue drückt vielmehr das Ungleichwerden des Gleichen, und das Gleichwerden des Ungleichen aus".

²¹ Ibidem, p. 134: "Ich bin Ich".

Met de hier aangeduide ontwikkeling van het bewustzijnshoofdstuk in de *Phänomenologie des Geistes* heeft Hegel een kritiek op en een alternatief voor het verstandsdenken van Kant ontwikkeld. De transcendentale voorwaarden waaronder de natuur als een *wetmatige* natuur begrepen kan worden, worden nu niet begrepen vanuit een synthesis a priori tussen de zuivere verstandsbegrippen en de tijd als zuivere vorm van de *Anschauung*, maar vanuit de poging de zintuiglijk gegeven werkelijkheid als een *absolute substantie* te begrijpen. Deze poging leidt vooralsnog echter tot een resultaat waarin het natuurwetenschappelijk kennen als een tautologische verklaring wordt begrepen, waarmee het kennen van een absolute substantie wordt uitgesloten. Hegels project kan daarom alleen nog maar gered worden door een nieuwe vooronderstelling in te voeren, namelijk dat de vorm van het tautologische kennen, het *Ich=Ich*, als de vorm van de natuur zelf begrepen kan worden. Hegel concretiseert deze vooronderstelling door te betogen dat de natuur als *leven* begrepen moet worden.

Gesteld kan worden dat de *eerste waarheid van het verstand* in het *Ich=Ich* tot zelfbewustzijn is gekomen. Het *Ich=Ich* is de vorm van het absolute kennen (dat wil zeggen: het opheven onderscheid of het begrip) die tot het inzicht in zichzelf als deze vorm gekomen is. Het *Ich=Ich* is zo het *zelfbewustzijn* dat zich als absolute kenvorm onderscheiden weet van de zintuiglijk gegeven natuur. In het tweede hoofdstuk van de *Phänomenologie des Geistes* gaat Hegel na of het aldus begrepen zelfbewustzijn begrepen kan worden als de vorm van de als *leven* begrepen natuur. De als leven begrepen natuur kan geduid worden als de verzelfstanding van de *tweede waarheid van het verstand*. Deze waarheid stond voor het *werkelijke, natuurlijke* proces waarin onderscheiden wordt wat niet onderscheiden is, en waarin wat onderscheiden is als onderscheid wordt opgeheven. De tweede waarheid van het verstand drukt met andere woorden het opgeheven onderscheid niet als zuivere *vorm*, maar als werkelijke *inhoud* uit: als werkelijk natuurlijk proces. In de als leven begrepen natuur wordt dit proces nu begrepen als het proces dat de natuur zelf voltrekt. De biologische soort komt nu tot gelding als de werkelijke substantie die bestaat in het proces waarin deze zich onderscheidt in geslachtelijke exemplaren en waarin het onderscheid tussen de geslachtelijke exemplaren in het nageslacht wordt opgeheven.²²

5. Het zelfbewustzijn en de overgangen naar de moraliteit

Op het niveau van het zelfbewustzijn toetst Hegel of de vorm van het zelfbewustzijn begrepen kan worden als de vorm waarin het leven als absolute

²² Zie ibidem, p. 138.

substantie gekend wordt. De negatieve uitslag van deze toetsing leidt tot nadere bepalingen van vorm en inhoud (en daarmee tot de formulering van nadere condities waaraan voldaan moet zijn om de adequate eenheid van de eerste en tweede waarheid van het verstand te denken). In de loop van de ontwikkeling verschijnen vorm en inhoud eerst als 'heer' en 'knecht' en later als 'menselijke wet' en 'goddelijke wet'. Daaruit blijkt dat de eerste waarheid van het verstand zich ontwikkelt uit de vorm van de natuurwet, via de vorm van de wet van de samenleving in het algemeen tot de vorm van de wet van een specifieke historische samenleving. En de tweede waarheid van het verstand ontwikkelt zich uit de praktische werking van de natuurkrachten, via het reproductieproces van het leven en via het reproductieproces van het zelfbewuste leven in het algemeen tot het reproductieproces van het zelfbewuste leven in een specifieke historische samenleving (namelijk de Griekse polis).

Vorm en inhoud komen ten tijde van de Franse Revolutie tot eenheid op het niveau van wat Hegel noemt de *absolute vrijheid*.²³ De natuurwetsvorm van eerste waarheid van het verstand heeft zich hier ontwikkeld tot de vorm van het zelfbewustzijn van het vrije subject, dat wil zeggen van het subject dat zelf zijn wetten stelt. De tweede waarheid van het verstand heeft zich hier ontwikkeld tot de *zelfverwerkelijking* van het subject in zijn zelfgestelde wetten. Hier dreigt het project van de *Phänomenologie des Geistes* echter definitief te mislukken. Want de absolute substantie wordt nu als een werkelijk subject gedacht. Er zijn echter vele werkelijke subjecten die elkaar in hun zelfverwerkelijking uitsluiten, omdat de werkelijke algemene wet van de samenleving niet tegelijk vele subjectieve inhouden kan hebben. De absolute vrijheid slaat daarom om in de terreur van de Franse Revolutie.

Er bestaat echter nog een ontsnappingsmogelijkheid om het project van de ondergang te behoeden. Daartoe moet de zelfverwerkelijking van het vrije subject als de zelfverwerkelijking van een *absoluut* subject gedacht worden. Dit wordt door Hegel uitgewerkt op het niveau van de *moraliteit*. Hier heeft de tweede waarheid van het verstand zich ontwikkeld tot de zelfverwerkelijking van het *absolute* subject. De eerste waarheid van het verstand heeft zich op dit niveau ontwikkeld tot de historische menselijke wet waarin en waardoor het absolute subject zich verwerkelijkt. (Later spreekt Hegel over de algemene geest die in en door het proces van de wereldhistorie tot zelfverwerkelijking komt).²⁴

²³ Ibidem, p. 414.

²⁴ G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Theorie Werkausgabe, t.a.p., § 342.

6. De zintuiglijk gegeven natuur als zelfuitdrukking van de absolute substantie

Wanneer we het in de *moraliteit*²⁵ bereikte resultaat confronteren met de uitgangsvraagstelling, dan is de stand van zaken als volgt. Op de vraag of de zintuiglijk waarneembare natuur begrepen zou kunnen worden als de absolute substantie die gekend wordt in de vorm van het opgeheven onderscheid, kan nu als antwoord gegeven worden: dit kan als de zintuiglijk waarneembare natuur als zelfuitdrukking van de absolute substantie begrepen kan worden. Dit antwoord lijkt weinig bevredigend. Het lijkt vooral een antwoord in het negatieve te zijn. Van geen van de vormen van de zintuiglijk waarneembare objectiviteit die in de doorlopen ontwikkeling de revue hebben gepasseerd kan gezegd worden, dat ze als absolute substantie gekend kunnen worden. Deze vormen kunnen dus hoogstens indirect verwijzen naar de zelfuitdrukking van de substantie. Komt dat niet neer op de mislukking van het project? Gepoogd werd toch om de zintuiglijk waargenomen natuur zelf als opgeheven onderscheid, en daarmee als absolute substantie te denken. Dit is dan toch mislukt?

Bij nader inzien is dit antwoord te snel gegeven. Een zintuiglijke waarneming betreft zich op een gegeven inhoud en is daarom *bepaald*, drukt een *onderscheid* uit. Wie de zintuiglijke waarneming met absoluut kennen in verband wil brengen kan daarom niet anders dan aannemen dat het onderscheid dat gekend wordt, een onderscheiden-zijn van de absolute substantie is. De absolute substantie zelf kan dan gedacht worden als het absolute subject dat 'is' in zijn zelfonderscheid met de natuur en zijn opheffing van dit zelfonderscheid. Maar dat betekent dat de absolute substantie zelf niet zintuiglijk gekend kan worden. Dat lijkt weliswaar weer neer te komen op de Kantiaanse positie waarin de absolute substantie in zich onkenbaar blijft (en er hoogstens naar het Ding-an-sich verwezen kan worden), maar het project is niet mislukt.

De gememoreerde ontwikkeling van de *Phänomenologie des Geistes* omvat de systematische ontwikkeling van de nadere condities waaronder de absolute kenvorm (het opgeheven onderscheid of het begrip) begrepen kan worden als de kenvorm waarin de als absolute substantie begrepen natuur tot begrip gebracht wordt. Dat betekent niet alleen dat daarmee in principe alle structuren van de *logica* doorlopen zijn, maar ook dat duidelijk is waarom Hegel aan het einde van de *logica* kan stellen dat de *logica* ("die absolute Freiheit der Idee") "sich entschließt ..., sich als Natur frei aus sich zu

²⁵ PhdG, 423 e.v.

entlassen"²⁶. De logische vormen veronderstellen immers steeds al een op-zich-zijnde natuur die zij tot begrip brengen.

Zoals gezegd heeft Hegels filosofische systeem de *Phänomenologie des Geistes* eigenlijk niet nodig. Het systeem expliciteert hoe de absolute ken-vorm begrepen kan worden als de tot begrip gebrachte absolute substantie. Toch blijft de herinnering aan de *Phänomenologie des Geistes* in het systeem op een punt bewaard. De absolute substantie wordt begrepen als een substantie die (weliswaar indirect) in de natuur verschijnt. Daardoor wordt het absolute kennen met zintuiglijkheid verbonden en wellicht ook met een wezen dat slechts door bemiddeling van zintuiglijke waarneming kan kennen. Hier wordt – meen ik – precies het punt geraakt waarom de *Phänomenologie des Geistes* als introductie onmisbaar blijft.

De systematische ontwikkeling van het begrip van de absolute substantie wordt in de *Phänomenologie des Geistes* ontwikkeld door gebruik te maken van een didactisch hulpmiddel. Er wordt steeds een beroep gedaan op *historische* kenvormen, op vormen waarin denkers voor Hegel de objectieve (natuurlijke en maatschappelijke) werkelijkheid geconcipieerd hebben. Dit kan geïnterpreteerd worden als een poging om de onderscheiden momenten van de absolute kenvorm *voorstelbaar* te maken om zo de niet gevormde lezer toegang tot het absolute kennen te verschaffen. Een dergelijk didactisch hulpmiddel zou – na gebruik – weggegooid kunnen worden, zoals Wittgenstein zijn ladder weggooit. Toch doet Hegel dit niet. In het systeem speelt het natuur-begrip immers een prominente rol.

Hegel heeft een goede reden om het zintuiglijk bemiddelde kennen niet zomaar weg te gooien als een didactisch hulpmiddeltje. Hij wilde immers ook laten zien dat het absolute kennen niet zomaar een positie onder posities is. Daartoe moest hij aantonen dat alle vormen van het zintuiglijk bemiddelde kennen noodzakelijk het absolute kennen veronderstellen. Dit lijkt gelukt te zijn in zoverre de begripsontwikkeling absoluut kennen tot resultaat bleek te hebben. Het probleem is echter wat hier met 'aantonen' bedoeld kan zijn. In de begripsontwikkeling is weliswaar aangetoond dat het begrip van de absolute substantie consistent gedacht kan worden, maar daaruit blijkt dat de absolute substantie zelf niet direct zintuiglijk verschijnt. Wat voor overtuigingskracht heeft dit aantonen dan voor een positie die uitgaat van het zintuiglijk bemiddeld-zijn van het kennen? Omgekeerd is niet duidelijk waarom de diverse vormen van het zintuiglijke kennen voor het absolute standpunt überhaupt iets met kennen te maken zouden hebben. Als elk kennen zijn grond heeft in een 'zuivere' (bovennatuurlijke) absolute substantie, heeft het dan überhaupt nog wel betekenis om over zintuiglijk bemiddeld kennen te spreken? Zijn de onderscheiden

²⁶ G.W.F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1830), Werke, t.a.p., deel 8, § 244.

vormen van het zintuiglijk bemiddelde kennen waaraan de *Phänomenologie des Geistes* refereert, niet volstrekt willekeurige posities?

Om deze problemen op te lossen wordt in het hoofdstuk *die Religion* de hele ontwikkeling van de *Phänomenologie des Geistes* op een bepaalde manier hernomen. Alle besproken vormen van het zintuiglijk kennen worden in deze hernomen ontwikkeling begrepen als *zelfuitdrukking* van het absolute zelf. Daarmee wordt enerzijds bereikt dat deze vormen van kennen hun willekeur verliezen. Ze worden hiermee *consistent* als een werkelijke vorm van kennen begrepen, omdat ze hun grond hebben in het absolute zelf. Hier blijkt dat het met name de vormen van het religieuze bewustzijn zijn die ervoor zorgen dat de *Phänomenologie des Geistes* kan introduceren tot het systeem: het religieuze bewustzijn is *reeds* een absoluut kennen, dat *nog* zintuiglijk bemiddeld is. Anderzijds wordt bereikt dat de *mogelijke reconstructie* van de tot begrip gebrachte absolute substantie, nu als een *werkelijke reconstructie* gedacht kan worden: de reconstructie blijkt nu immers te steunen op werkelijke vormen van kennen, zij het dat deze als religieus bewustzijn nog de vorm van de *voorstelling* hebben. Het project van de *Phänomenologie des Geistes* staat of valt daarom met Hegels religiebegrip.

Op het niveau van het bewustzijn worden drie vormen van zintuiglijk kennen geïntroduceerd (*sinnliche Gewißheit*, *Wahrnehmung* en *Verstand*), waarin de natuur respectievelijk begrepen wordt als een absolute substantie in tijd en ruimte, als een '*ding van vele eigenschappen*' en als een 'zich uitende kracht'. Hegel betoogt dat deze kenvormen in de eerste twee vormen van de natuur-religie, de zonne-religie en de religie van plant en dier, voorgesteld worden als zelfuitdrukking van de absolute substantie. Hij geeft hier enerzijds een reconstructie van de wijze waarop de mens achtereenvolgens praktisch betrokken is op de natuurlijke objectiviteit en anderzijds hoe die objectiviteit wordt voorgesteld als zelfuitdrukking van de absolute substantie (het goddelijk wezen). De zonnegod laat in de natuur onderscheidingen oplichten die onmiddellijk weer ten ondergaan in het geheel van de natuur. Zo wordt de natuur waarin de mens nog verzonken is als een absolute macht voorgesteld. In de bloemenreligie verschijnt de godheid als de voorstelling van vele bloemen. In elke bloem wordt de eenheid van de stam als een absolute eenheid voorgesteld. De stam is het werkelijke ding van vele eigenschappen. In de dierenreligie worden de strijdende stammen in een totem als absolute krachtuiting voorgesteld. De strijdende stam is de werkelijke kracht die zich uit.

De kenverhoudingen van de heer/knecht-verhouding keren op het niveau van de religie van de *Werkmeister* terug als absolute voorstellingsvormen. De kenverhoudingen van de *polis* en het *Reich der Bildung* tenslotte keren terug in de voorstellingsvormen van de *kunstreligie* en de *openbare religie*. Het tijdperk van de openbare religie wordt afgesloten met de *absolu-*

te *vrijheid* van de Franse Revolutie. Dat is het moment waarin de religie opgeheven kan worden en de overgang gemaakt kan worden naar het ware filosofische kennen.

7. Besluit

De *Phänomenologie des Geistes* kan als een introductie tot het ware kennen begrepen worden, in zoverre dit werk pretendeert dat het dwingend aantoonst dat bestaande opvattingen over het kennen, en wel exclusief de opvattingen die ervan uitgaan dat het kennen bemiddeld wordt door zintuiglijke waarneming, gebonden zijn aan de vooronderstellingen die Hegel systematisch in zijn systeem ontwikkelt. Dat roept de vraag op hoe het mogelijk is om – uitgaande van willekeurige kenopvattingen – vooronderstellingen te deduceren die uitgewerkt kunnen worden in een absoluut filosofisch systeem. Hegel meent dit probleem op te kunnen lossen door de gethematiseerde kenvormen te verbinden met religieuze voorstellingsvormen. Deze verbinding betekent – in marxistische terminologie geformuleerd – dat de kenvormen in verband gebracht worden met het maatschappelijk zijn. Want in het religieuze bewustzijn wordt – aldus Hegel – de praktische verhouding tot de maatschappelijke objectiviteit waarvan het bewustzijn steeds al deel uitmaakt, in een absolute vorm voorgesteld. Anders dan bij Marx is dit religieuze bewustzijn voor Hegel echter geen ideologisch bewustzijn. Want zonder het religieuze bewustzijn kan de eenheid van de samenleving niet gedacht worden. Wel meent Hegel dat het religieuze bewustzijn opgeheven moet worden in het filosofische kennen. Daaruit blijkt dat het religieuze bewustzijn door hem begrepen wordt als een voorstellingsvorm waarin geanticipeerd wordt op het ware kennen. Daaruit volgt dat de eenheid van de samenleving voor Hegel een absolute grond heeft. De intersubjectiviteit die tot uitdrukking komt in historische vormen van het (zintuiglijk bemiddelde) kennen, is slechts denkbaar wanneer ze – via het religieuze bewustzijn – teruggevoerd wordt op een absolute grond.

Uit de bovenstaande uiteenzetting kan m.i. de conclusie getrokken worden dat de absoluutheidspretentie die Hegel aan zijn filosofische systeem verbindt, gerelativeerd moet worden. In zoverre het buiten-zich-zijn van de idee als *natuur* begrepen wordt, blijft het zogenaamde absolute kennen gebonden aan een introductie (i.c. de *Phänomenologie des Geistes*) die geschreven is voor wezens die ervan uitgaan dat kennen zintuiglijk bemiddeld is, en dit kennen bovendien in verband denken te kunnen brengen met een absoluut wezen dat op de een of andere manier zintuiglijk verschijnt (in de samenlevingsorde en in de voorstelling waarin de eenheid van de samenleving gerepresenteerd wordt). Want wie zegt mij dat voor de

absolute substantie zelf geldt dat ze zintuiglijk moet verschijnen? Waarom zou God bij wijze van spreken tot de schepping gedwongen zijn? Wij kunnen de absolute substantie slechts kennen op de wijze van een eindig kennen subject, dat wil zeggen op de wijze van een subject dat in zijn kennen afhankelijk is van zintuiglijke waarneming.

Correspondentieadres:
KU Brabant
Faculteit der Wijsbegeerte
Postbus 90153
5000 LE Tilburg
p.g.cobben@kub.nl